

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת מקץ: כבוד מלכות

לפני שנים רבות בשנת תר"ד, יצא אבְּדִלְמַגִּיט הָרָאשׁוֹן, הסולטאן ה-31 של האימפריה העות'מאנית, למסע ימי באימפריה כדי לעמוד מקרוב על הצרכים של מדינותיו. כאשר הגיעה ספינתו של הסולטן לאזור טורקיה, התארגנה קבוצת אנשים מכובדים לקבל את פניו בספינה שתצא לקראתו לים. גם פרנסי הקהילה היהודית התבקשו להשתתף בקבוצה זו, אך הבעיה הייתה שהספינה תצא להפלגה ביום השבת. ראשי הקהילה פנו אל הרב ניסים אברהם אשכנזי בשאלה האם הם יכולים להפליג בספינה בשבת כדי לקבל את פניו של הסולטן?

בפרשת השבוע יוצא יוסף מבית האסורים לעמוד לפני פרעה, ולקראת המעמד המכובד הוא מתגלח ומחליף את בגדיו: "וַיִּשְׁלַח פְּרַעֲהוֹ וַיִּקְרָא אֶת יוֹסֵף וַיְרִיצֵהוּ מִן הַבּוֹר וַיְגַלַּח וַיַּחְלֶף שְׂמֹלְתָיו וַיָּבֵא אֶל פְּרַעֲהוֹ".¹

בגמרא² מבואר שאירוע זה בו יוסף יצא מבית האסורים היה בראש-השנה, א"כ כיצד הוא התגלח בראש-השנה ועבר על איסור תורה, הלא גם לפני מתן תורה קיימו אבותינו את התורה?

אחת התשובות מצויה בדברי רש"י³ שהסביר שההיתר להתגלח הוא משום כבוד המלכות,⁴ שכן יוסף צריך היה לעמוד בפני המלך פרעה, ואין זה מכבודה של מלכות להיראות לא מגולח. מדבריו למדנו שמשום כבוד המלכות מותר לעבור על איסורי תורה.⁵

מהי ההגדרה של כבוד מלכות שמחמתה הותרו איסורים, האם חוסר בכבוד מלכות גורר אחריו סכנת נפשות, שהמלך יהרוג את האיש או הקהילה היהודית שלא מכבדת אותו ואז מדובר על פיקוח נפש בו הותרו איסורי תורה. או שמא חוסר בכבוד מלכות גורר אחריו רק צער ועוגמת נפש כמו הכבדה במיסים, ושמא אז לא הותרו איסורי תורה? בימי קדם, כאשר השלטון המקומי היה שלטון זר, עלה הצורך בקשרים תקינים בין היהודים לבין השלטון. לשם כך היו אנשים שתפקידם היה להיפגש עם פקידי הממשל ולשמור על יחסים של כבוד. אנשים אלו היו צריכים להתלבש ולהתנהג עפ"י קוד הלבוש וההתנהגות של השלטון, כדברי המדרש: "אזלת לקרתא הלך בנימוסיה",⁶ שלעיתים רבות קוד זה אינו בהכרח קוד הלבוש וההתנהגות היהודי. חכמים היו מודעים לצורך זה ולבעיות ההלכתיות שהוא מביא עימו ולכן הם התירו התנהגויות שונות למקורבים למלכות.

בירושלמי מובאים היתרים שונים שנתנו חכמים לבני ביתו של רבי יהודה הנשיא שהיה מקורב לאנשי השלטון הרומאי בארץ ישראל:

שלושה דברים הותרו לבית רבי - שיהו רואין במראה, ושיהו מספרין קומי, ושילמדו את בניהן יוונית, שהיו זקוקין למלכות.⁷

לדעת התוספות⁸ והרא"ש⁹, איסור הסתכלות במראה הוא איסור תורה משום 'לא ילבש', ומכל-מקום חכמים הותרו איסור תורה עבור אנשי של רבי יהודה הנשיא "מפני שהיו זקוקין למלכות והיו צריכין להתראות ביופי והידור".¹⁰

¹ בראשית (מא, יד).

² ראש השנה (י ע"ב).

³ רש"י (בראשית מא, יד).

⁴ ראו: שו"ת חתם סופר (או"ח סימן קנט ד"ה והנה מה; ח"ה, השמטות סימן קצ) שיש מצווה בכבוד מלך רשע ומלך גוי, והראיה היא מפרעה ואחאב שנהגו בהם כבוד מלכות.

⁵ מצאנו הסברים שונים לכך - יש שהסבירו שהתגלח בערב ראש-השנה: הרב חיים פלטיאל (בראשית מא, יד); שו"ת שם משמעון (פולאק, יו"ד סימן כא ד"ה וראיתי); שדי חמד (ח"ג כללים מערכת כ כלל צט ד"ה וראיתי); דרשות ר"י אבן שועיב (פרשת מקץ ד"ה אמר ושם); שדי חמד (ח"ג כללים מערכת כ כלל צט ד"ה וראיתי); הרב משה סופר (תורת משה, בראשית מא, יד). שפתי כהן (פרשת מקץ ד"ה מא, יד) כתב שהמלאך גילח אותו. לדעת הרמב"ן (בראשית כו, ה) רק בארץ ישראל שמרו האבות את התורה, ואילו יוסף היה במצרים.

⁶ מדרש (שמות רבה, פרשה מז סימן ה).

⁷ ירושלמי (עבודה זרה פ"ב ה"ב). השו"ב לבבלי סוטה (מט ע"ב).

⁸ תוספות (עבודה זרה כט ע"א ד"ה המסתפר).

⁹ רא"ש (עבודה זרה פ"ב סימן יא).

¹⁰ פני משה (עבודה זרה פ"ב ה"ב ד"ה התיירו).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

לדעת הרמב"ם,¹¹ התספורת עליה מדובר אסורה מן התורה שכן היא תספורת שעושים הגויים ואסורה מן התורה משום 'חוקות הגויים', ומכל-מקום חכמים התירו לאנשים המקורבים למלכות לעבור על איסור תורה זה:

ישראל שהיה קרוב למלכות וצריך לישב לפני מלכיהם והיה לו גנאי לפי שלא ידמה להן, הרי זה מותר ללבוש במלבושיהן ולגלח כנגד פניו כדרך שהן עושין.¹²

הכסף משנה הסביר שהסיבה שהתירו איסור תורה של חוקות הגויים, היא "משום הצלת ישראל... וכשישראלים עומדים לפני המלכים הם מצילים את ישראל".¹³ מדבריו נלמד שהסיבה להתיר איסורי תורה היא משום חשש פיקוח נפש של הציבור.

אולם, לדעת התוספות¹⁴ תספורת כזו אינה אסורה מהתורה אלא מדברי חכמים והם אלו שהתירו לאנשים המקורבים למלכות לעבור על איסור של דבריהם.¹⁵

יתכן והיקף ההיתר תלוי בשאלה האם אי-עמידה בקוד הלבוש וההתנהגות יגרור סכנת נפשות לציבור ואז יש להתיר אף איסורי תורה כדין פיקוח נפש הדוחה איסורים אלו, או שהתנהגות בלתי הולמת כלפי השלטון תגרור צער בלבד ואז אין עילה להתיר איסורי תורה?

בדורו של רבי יהודה הנשיא פעל רבי ינאי שהקים ישיבה חקלאית¹⁶ בעֶכְפָּרָה שליד צפת.¹⁷ באותם הימים שלט השלטון הרומאי בארץ, שהיה גובה מס תבואה מהיבול החקלאי¹⁸ וגם היה זקוק ליבול חקלאי עבור אספקת מזון לצבא הרומאי.¹⁹ כאשר הגיעה שנת השמיטה, אז אסורות העבודות החקלאיות בקרקע, התיר רבי ינאי לתלמידיו לחרוש²⁰ ולזרוע²¹ כדי למלא את צורכי המלכות.

יש הסוברים²² שהיתר זה של עבודות חקלאיות בשמיטה הוא היתר של איסורי דרבנן בלבד, שכן תוקף איסורי השמיטה בזמן הזה הוא מדרבנן בלבד ומשום הפסד כלכלי של הציבור התיר רבי ינאי לעבור על איסורי דרבנן בלבד. אך יש שהסבירו²³ שגם אם תוקף השמיטה היה מהתורה היה מותר לזרוע ולחרוש ולהתיר איסורי תורה, משום פיקוח נפש של הציבור, כדברי התוספות: "דפיקוח נפש הוא ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו ומתים בתפיסת המלך".²⁴

נמצאנו למדים שהיקף היתר האיסורים, אם מדובר על איסורי תורה או איסורי דרבנן בלבד, תלוי בשאלה כיצד ואיך תגיב המלכות לחוסר כיבודה ומילוי צרכיה, האם יהיה רק צער והפסד או פיקוח נפש ממשי.

¹¹ רמב"ם (הלי עבודה זרה פי"א ה"א). אמנם ברמב"ם (פיהמ"ש עבודה זרה פי"א מ"ג) מדובר על איסור מדברי חכמים ואין לוקים עליו, אך כתב בית יוסף (יו"ד סימן קעח ד"ה ומי"ש וכל העושה): "מכל-מקום על דבריו בחיבורו יש לסמוך יותר מעל דבריו בפירוש המשנה".

¹² רמב"ם (הלי עבודה זרה פי"א ה"ג). ראו גם: שו"ת מן השמים (סימן נא).

¹³ כסף משנה (הלי עבודה זרה פי"א ה"ג). דוגמה לכך מצויה במעילה (זו ע"א).

¹⁴ תוספות (בבא קמא פג ע"א ד"ה התירו). כ"כ: שיטה מקובצת (שם ד"ה של בית) בשם רבינו ישעיה.

¹⁵ ראו: בי"ח (יו"ד סימן קעח אות א); קובץ שיעורים (בבא קמא אות צח).

¹⁶ דורות הראשונים (ח"ב פי"ו, קלו ע"ב).

¹⁷ כפתור ופרח (פרק יא).

¹⁸ רש"י (סנהדרין כו ע"א ד"ה ארנונא).

¹⁹ רמב"ם (הלי שמיטה ויובל פי"א ה"א).

²⁰ ירושלמי (שביעית פי"ד ה"ב). ראו: פני משה (שם ד"ה בראשונה); רידב"ז (שם ד"ה וכו).

²¹ סנהדרין (כו ע"א).

²² רש"י (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו); יד רמ"ה (שם ד"ה פיסקא); תוספות (שם ד"ה משרבו, בתירוץ הראשון; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוץ השני); ראב"ד (הלי שמיטה ויובל פי"א ה"א); ר"י קורקוס (שם בבאור השני).

²³ תוספות (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו, בתירוץ שני; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוץ ראשון; פסקי תוספות, סנהדרין אות סב); ר"ן (סנהדרין כו ע"א; שם עד ע"א ד"ה אבל); תוספות הרא"ש (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו, בתירוץ השני); פסקי רי"ד (סנהדרין כו ע"א).

יש שביארו כן ברמב"ם: רדב"ז (הלי שמיטה פי"א ה"א); מרכבת המשנה (שם, בפירוש ראשון); רש"י (שביעית פי"ד ה"ב ד"ה ברם); ערוך לנר (סנהדרין כו ע"א ד"ה בתוסי); מהר"ם שיק (שם ד"ה בתוסי); שו"ת דברי מלכאל (ח"א סימן כח אות ט); שו"ת משיב דבר (ח"ב סימן נז); פאת השלחן (הלי שביעית סימן כ ס"ק לב). ראו גם: אור החיים (ויקרא, כה ג).

²⁴ תוספות (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

דוגמה נוספת לכך מצאנו לאחר המעשה עם קמצא ובר-קמצא, אז התירו חכמים להקריב קורבן בעל מום ובכך לעבור על איסור תורה, שכן היה מדובר על חשש מאימת המלכות, היינו חשש של פיקוח נפש כפי שאכן התממש.²⁵ לאור זאת שהיתר איסורי תורה הוא משום אימת המלכות, היינו מחשש לפיקוח נפש, כתבו התוספות²⁶ שההיתר של יוסף להתגלח בראש-השנה הוא משום שהיה מדובר על 'סכנת מלכות', היינו חשש פיקוח נפש אם לא יעשה כן, ולכן הותר לו איסור מן התורה.

ביאור למעשה זה של יוסף, שעבר על איסור תורה להתגלח בראש-השנה משום פיקוח נפש, התממש בימי השואה, אז הוכרחו היהודים להתגלח בכל יום. כשהגיע ראש-השנה, סירב רבה של מישקולץ להתגלח, וכאשר עמד במפקד הבוקר עם זיפי זקנו, השליך אותו המפקד הנאצי לקבוצת האנשים שמיועדים ללכת למות במשרפות. בהזדמנות הראשונה היה אפשר לשחרר אותו ובתנאי שיגלח את זקנו בראש-השנה. אחד הרבנים ששהה במקום התיר לו להתגלח משום פיקוח נפש, והרב ממישקולץ סייע להיתר ממעשיו של יוסף שהתגלח בראש-השנה משום אימת המלכות בחשש פיקוח נפש.²⁷

כעת נשוב לשאלה ששאלו מנהיגי הקהילה היהודית בטורקיה, האם הם יכולים לשוט בספינה בשבת להקביל את פניו של הסולטן? הרב ניסים אברהם אשכנזי²⁸ ענה להם שהדבר מותר גם בעבירה על איסור תורה בהפגה בספינה ביציאה מתחום שבת, שכן משום כבוד מלכות הותר ליוסף להתגלח בראש-השנה ולעבור על איסור תורה, דבר המורה שגם שמירה על תקינות מערכת היחסים בין הקהילה היהודית לבין המלכות, שלום מלכות, הותרו איסורי תורה.

²⁵ גיטין (נו ע"א). ראו כן: מגן אברהם (או"ח סימן תרנו ס"ק ח); פרי מגדים (שם אשל אברהם ס"ק ח); שו"ת לב חיים (ח"א סימן צא קכה ע"ב ד"ה ועיינן); הרב ירוחם פישל פראל (ספהמ"צ לרס"ג ח"ג מניין ע"א העונשין עונש כד-כה, ס ע"ב ד"ה והכי נמי); משנה ברורה (סימן תרנו ס"ק ט).

²⁶ מושב זקנים מבעלי התוספות (בראשית מד, יד). ראו: מהרש"א (שבת קלט ע"א חידושי אגדות ד"ה ולקדקד) שמשום כך הותר לאחי יוסף לשתות יין עימו אע"פ שהיו נזירים.

²⁷ בן נחום (שבת עמוד 278 הערה רמה).

²⁸ שו"ת מעשה אברהם (או"ח סימן מח).